

Mehmed Said Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 156 Sayfa

Fetullah Bakırcı*

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim dalında uzun yıllar akademik çalışmalar yapmış olan Mehmed Said Hatiboğlu'nun, 1962 yılında "İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu" başlığı ile hazırlanmış olduğu doktora tezi, 2015 yılında OTTO Yayınları tarafından neşredilmiştir. Hatiboğlu çalışmalarının uzun yıllar sonra neşredilmiş olmasının sebebini şu şekilde ifade etmektedir:

İslam kültürü, en azından 1300-1400 seneye varan bir maziye sahiptir. Bu kültürün içinde barındırdıklarını ana hatlarıyla bile olsa tanımadan İslam adına konuşabilmek mümkün değildir. Fakat böyle bir neticeye, ideale ulaşabilmek insanoğlunun fani hayatında mümkün olmadığı için, en azından imkân dâhilinde daha etraflıca kültür edinmeden bir şeyi ortaya çıkarmanın doğru olmayacağı kanaatindeydim.¹

Hatiboğlu, dostlarının ve öğrencilerinin, eserlerini neşretme yönündeki taleplerini ertelemenin bir manası olmayacağı düşüncesiyle hem istifade edilebilmesi hem de tenkide tabi tutulabilmesi için neşrinin doğru olacağı kanaatine vardığını ifade etmektedir.

Eser, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde Ahzâb suresinin 21'inci ayet-i kerimesi² mucibince her Müslüman'ın -İslamiyet'i en iyi temsil eden o olduğu için- Resulullah Efendimizi örnek almak istemesinin en tabi şey olduğunu ifade eden Hatiboğlu, o örnekliliği bizzat müşahede ederek yaşamış olan sahâbe-i kiramın, bu şerefi kendilerine has kılmayarak, gelecek nesillerin de Efendimizi (sav) örnek alabilmelerini mümkün kıldıklarını belirtmiştir. Yazarın kitap boyunca cevabını aradığı soru bu bölümde sorulmuştur:

Acaba nesiller boyunca bu örnek kimse hangi yolla tanıtılmış ve bu işte sıhhat nasıl sağlanmıştır?³

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, fetullahbakirci@hotmail.com

1 Mehmed Said Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, (Ankara: Otto Yay., 2015), 9.

2 "İçinizden Allah'ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok ki, Resulullah'ta güzel bir örneklik vardır." (el-Ahzâb 33/21).

3 Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, 14.

Yazar, giriş bölümünün son kısmında, İbn-i Ebî Hâtim'in *Takdimetü'l-ma'rife* isimli -hadis tenkidinin müdafaa edildiği- eserinden şöyle bir soru-cevap nakletmiştir:

“*Cenâb-ı Hakk'ın Kitabına dair malumat nereden edinilebilir?*” diye sorulsa, “*Hz. Peygamberden ve onun vahye muhatap olmuş necip ashabından gelen doğru nakil ve rivayetlerle*” cevabı verilir. “*Peki, doğru rivayet ile yalan olanı nasıl bilinebilir?*” diye bir soru sorulsa, ona da “*âlimlerin tenkidiyile*” cevabı verilir.⁴ Hatiboğlu bu doğrultudan hareketle, Allah'ın kitabının ve Resulünün sünnetinin öğrenilmesinde nakil ve rivayetten başka yol olmadığından dolayı, râvîlerin âdil olanları ile rivayetlerin sahih olanlarının belirlenmesi gerektiğinin altını çizmiş, bunun da yalnızca rivayet malzemesine tenkidî bir yaklaşımla sağlanabileceğini ifade etmiştir.

Kitabın birinci bölümünde, tenkit geleneğinin, İslamiyet'ten önceki Arap toplumunda var olduğunu ve bu durumun nübüvvetin ilk yıllarında kendini gösterdiğini ifade eden müellif, bazı başlıklar altında zikrettiği örneklerle bunu izah etmeye çalışmıştır. Bu başlıklardan ilki “İrtidad Hareketi”dir. Hatiboğlu, İslamiyet'in getirmiş olduğu akaidi benimsedikten ve Müslüman olduktan sonra bazı kişilerin irtidad etmelerini, sahip oldukları tenkidî yaklaşımın bir tezahürü olarak görmektedir. Halbuki aynı bölümde irtidad etmelerine sebep olarak “*Mekke elebaşlarının tazyikini*” ve “*Müslüman olduktan sonra kaybetmiş oldukları eski mevkilerine dönmek istemelerini*” göstermiş, hatta bunlar içerisinden Ubeydullah İbn Cahş'ın “*dünyevî menfaatleri icabı*” irtidad etmiş olduğunu belirtmiş olmasına rağmen, bu örnekleri tenkidî yaklaşıma sahip olduklarını iddia ettiği başlık altında zikretmiştir. Hatiboğlu, İsrâ Hadisesi” başlığı altında, Hz. Peygamberin miraç hadisesi kendisine haber verildiğinde, Hz. Ebubekir'in ilk önce “*o böyle bir şey söylememiştir*” diyerek tenkidî bir yaklaşımda bulunduğunu, fakat Hz. Peygamberden menkul olduğu belli olunca onu tasdik edip “*Sıddık*” lakabını aldığını, Hasan-ı Basri'den bir rivayet olarak nakletmiştir.⁵ Yazarın Hz. Peygamber dönemi tenkit hareketlerine getirmiş olduğu bir örnek de “*Bedir Muharebesi*” başlığı altında zikretmiş olduğu “*sevkü'l-ceyş*” hadisesidir. Bilindiği üzere Hubab ibn el-Münzir, Peygamberimizin (sav) Bedir savaşı öncesindeki asker konuşlandırmasında

4 İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Takdimetü'l-ma'rife li-Kitâbi'l-Cerh ve't-ta'dil*.

5 Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, 22.

Allah'ın (cc) emri olup olmadığını sormuş, aksi cevap alınca da düşmanı susuz bırakmak için askerleri düşmana en yakın kuyunun etrafında konuşlandırılmasını teklif etmiş ve Allah Resulü tarafından kabul görmüştür.⁶ Hatiboğlu, sahâbenin Hz. Peygamberin yapmış olduğu bir işi sorgulayıp, farklı bir tavsiyede bulunabiliyor olmasını, sahip oldukları tenkidî yaklaşımın bir tezahürü olarak görmektedir. Bu şekilde on dört başlık altında Hz. Peygamber dönemi tenkit hareketlerine örnekler veren yazar, birinci bölümün ikinci kısmında Hz. Peygamber sonrasında yaşanan tenkit hareketlerine temas etmiştir. Bu yaklaşımın ilk tezahürünün halife seçiminde yaşandığını belirten Hatiboğlu, o dönemde sahâbenin içinde bulunduğu hürriyet ve müsamaha havasının, azılı İslam düşmanı müsteşrikler tarafından dahi kabul edilmiş bir hakikat olduğunu ifade etmiştir. Zira yazar, sahâbeden Sâd b. Ubâde'nin Hz. Ebubekir ve sonrasında Hz. Ömer'in hilafetini kabul etmeyerek karşılarında bir tavır sergilemesini, devrin sahip olduğu siyasi hürriyete ve sahâbenin sahip olduğu tenkidî yaklaşıma bir delil olarak sunmuştur.⁷

Birinci bölümün son kısmında rivayet müessesesinin doğuşuna ve bu sahadaki tenkit hareketlerine temas eden müellif, Hz. Peygamberin hayatının tüm teferruatıyla sonraki devirlere aksettirilmesinin rivayetle mümkün olduğuna dikkat çekmektedir. Her sahâbenin her an Peygamberimizin yanında olma ihtimali bulunmadığından, vefatını müteakip rivayet müessesesi sahâbe döneminde başlamıştır. Hatiboğlu, rivayet hangi kanaldan gelirse gelsin, “İfk hadisesi” üzerine inzal buyrulmuş, Nûr suresinin 12'nci ayet-i kerimesi⁸ mucibince, sahâbe tarafından dirayet usulü ile muhakemesinin yapılmış olduğunu ifade etmiştir.⁹ Hatiboğlu bu başlık altında umumiyetle Hz. Ömer ve Hz. Aişe'den örnekler getirmiştir. Hz. Ömer'in, Peygamber Efendimizden bir haber nakleden sahâbeden dahi şahit getirmelerini istediğine dair birçok rivayette bulunan yazar, Hz. Aişe'nin de sahâbe tarafından yanlış nakledilen rivayetleri tenkit ederek doğrularını söylediğine dair örnekler getirmiştir.

6 M. Yaşar Kandemir, “Hubab ibn el-Münzir”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 1998) 18/264.

7 Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, 35.

8 “Bunu işittiğiniz zaman mümin erkekler ve kadınların birbiri hakkında hüsn-i zan beslemeleri ve ‘Bu apaçık bir iftiradır’ demeleri gerekmez miydi?” (en-Nûr 24/12).

9 Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, 41.

İkinci bölümde hadis tenkidinden ve bu tenkîdî yaklaşıma sebep olan amillerden bahseden Hatiboğlu, sünnet ve hadisin dinin bir bölümünü oluşturuyor olması münasebetiyle, bunların aslını bilmenin ve tatbik etmenin dînî bir mükellefiyet olduğunu, bunun mükemmeliyetinin ise tenkit müessesesiyle kaim olduğunu belirtmiştir. Hadisin -sahip olduğu bu değer sebebiyle- bir istismar vesilesi olarak kullanılmış olduğuna temas eden yazar, Hz. Peygamberin vefatından sonra yaşanmış olan dînî, siyasî ve asabî çatışmaların neticesinde her grubun kendi lehine ve düşman gördüklerinin aleyhine kullanmak suretiyle hadisleri istismar ettiklerini belirterek bu hususa birçok örnekler getirmiştir. Biz de bu örneklerden bir tanesini zikretmekle iktifa edeceğiz. Şöyle ki, Hz. Ali'nin Peygamber Efendimizden (sav) sonra halife olması gerektiğini ifade eden taraftarlar; *“Ali benden, ben de ondanım. Benden sonra her müminin velisi Ali'dir.”*¹⁰, *“Efendisi olduğum kimsenin, Ali de efendisidir. Ya Rab! Ali'yi tanıyanı himaye et, muhalif olanın düşmanı ol”*¹¹, *“Ali'yi bir münafık sevmeyiz, bir mümin de buğzetmez”* gibi rivayetleri delil olarak öne sürmüş olduklarını ifade eden Hatiboğlu, buna karşın Emevîler'in, Hz. Peygamberin herhangi bir vâsi tayin etmediğini ispat etme görevi üstlenerek, bu rivayetleri cerh etme gayesiyle şu cevabı verdiklerini nakletmektedir: *Hz. Aişe'ye bu rivayet sorulduğunda: “Başını göğsüme yaslamıştım. Kucağında bükülüüp kaldılar. Öldüklerini anlamadım bile. O halde ona (Ali'ye) nasıl vasiyet etmiş olabilir”*¹²

İkinci bölümün ikinci kısmında, dînî, siyasî vb. sebeplerle Hz. Peygambere söz söyletme işinin gittikçe meslek halini almış olduğunu belirten yazar, bu rivayetlere karşı tenkit hareketlerinin de bu çevreden başladığını ifade etmektedir. Meşhur müsteşrik Goldziher'in hadis istismarına karşı alınan tedbir hareketini üç manzarada mütalaa ettiğini belirten Hatiboğlu, bunların ilkinin yalan hadis uydurmayı engellemek için yeni haberler icâd etmek olduğunu ve¹³ *مَنْ كَتَبَ عَلَيَّ* hadisini bu kategoride değerlendirdiğini belirtmiştir. İkinci olarak hadisin değerini düşürmek ve sünnete olan ilgiyi söndürmek için en mahrem yerlere taalluk eden rivayetlere yer vermek olduğunu ifade etmektedir ki, abdest bozmanın usulüne dair ifade edilen rivayetleri bu kategoride değerlendirmiştir. Bu yollardan “en tesirli aks-u amel” olarak niteledikleri üçüncü yol ise icmâu'l-ümmettir. *“Size çeşitli hadisler gelecek. Allah'ın Kitabına ve benim Sünnetime*

10 Tirmizî, “Ebvâbü'l-menâkib”, 66; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/154.

11 İbn Mâce, “Fezâilu's-Sahâbe”, 15; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/432.

12 Buhârî, “Kitâbu'l-vasâyâ”, 1; Müslim, “Kitâbü'l-vasiyye”, 19.

13 Buhârî, “Bâbu'l-İlm”, 38; Müslim, “Mukaddime”, 3.

uygun olanlar bendendir. Size, Allah'ın Kitabına ve benim Sünnetime muhalif olarak gelen ise benden değildir.” hadisi de bu kategoride değerlendirilmektedir. Hatiboğlu, ikinci bölümün son kısımlarında, ilk hadis tenkidi imamlarını tabaka-tabaka zikrettikten sonra, bu imamların hadis tenkidini hangi sahalarda yaptıklarına temas etmiştir. Buna göre imamların bazılarının “isnadi” bazılarının “metni” ön plana alırken bir grup hadis imamının da “metin ve isnadi” bir arada mütalaa ettiklerini belirtmiştir. Sonuç bölümünde kitapta anlatılan ve amaçlanan genel amaca matuf olarak hadislerin tenkidi bir yaklaşımla tahlili hususunda, daha ziyade isnad tenkidinde bulunulduğunu, aynı tenkidin metin tenkidi hususunda gösterilememiş olduğunu belirten Hatiboğlu, ilaveten eslafın eserlerinde var olan her şeyi, her türlü noksanlıktan beri görmenin ve tenkitten uzak tutma gayretinin yanlış olduğuna değinerek tamamlamıştır.

Sonuç olarak kaleme alınmış olduğu dönemin tüm edebî inceliklerinin hâkim olduğu eserde, yazarın eslâfa olan hürmet ifadelerinin calibi dikkat olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Yazar kitap boyunca birincil kaynaklara atıf yapmıştır. İddialarını temellendirme noktasında getirdiği örnekler ve başarılı ve dikkat çekicidir. İmla olarak, Arapça asıllı kelimelerdeki harfleri aslına uygun olarak yazmayı daha uygun gördüğü için (örn. Takip: Tâkib) bu şekilde kaleme alan yazar, soru edatı olan “mı, mi, vb.” estetik bulmadığı için ayrı yazmadığını belirtmiştir.